Sicole : les cossounes (II)

Sôres di cossounes

doûce cossoune	b	d	dj	g	j	jh	v	z
deure cossoune	p	t	tch	k	ch	xh	f	s/ss

I gn a eto deus *dmey-cossounes* (ou *dmey-voyales*): **y** (sicrît **i** pa dvant ene voyale ôte k' on **i/î**) eyet **w**.

Eyet ossu des ôtès cossounes ki n' sont ni des deurès cossounes ni des doûcès cossounes: **c (ç), h, l, m, n, r**.

[candjî]

Les deus sôres di cossounes et l' ôrtografeye do walon

E walon, on wangne di saveur ricnoxhe les doûcès cossounes, ca ele sont foirt consecantes pol fonolodjeye: ele s' adurixhèt cwand k' ele sont å coron d' on mot; et ele ralonguixhèt tofer li voyale ki s' trove pa dvant (såf si c' est on "o").

- adurixhmint des cossounes å coron: prononçaedje d' ene doûce cossoune metowe al fén des mots come li deure cossoune adjermalêye. Metans: *dj* si prononce *tch*: rodje, bladje, araedje si vont prononcî *rotche, blatche, araetche*. Po rtrover l' sicrîte cossoune, i s' fåt dimander s' i gn a des ôtes del minme famile ki s' prononcèt avou "dj": "rodji, araedjî, bladjot".
- disfaflotaedje di sacwantès longuès voyales divant des doûcès cossounes: çou ki fwait k' i gn a nén mezåjhe di scrire on tchapea so les a,e,i,u pa dvant ene doûce cossoune. Metans: *Lidje* est prononcî avou on longou i: *Lîtche*.

Les betchfessîs scrijhas.

Li **betchfessî ÉN**, c' est on betchfessî scrijha eployî po des mots ki sont prononcîs avou *in* so Lidje et Nameur, mins avou **éⁿ** (naziålijhî é) après Tchålerwè, çou ki lzî dene on prononçaedje tipike e s' payis la, riwaitî come ene piceure idintitaire do walon.

Li betchfessî ÉN a eto des ôtes prononçaedjes, metans '***ègn'*** el Hesbaye. Did la, des frâzes mocreces po fé "prononcî drole" les djins ki n' ont nén l' minme accint k' vos:

> Mårt**én** va so s' djård**én**; i voet on lap**én** ki magne si pierzin (*pierz**én***); i houke si tch**én**; li tch**én** vore sol lap**én**; vo n' la-t i n**én** k' i n' l' apice n**én** !

Les rîlêyes di mots avou l' betchfessî ÉN

- Mots ki les sfwaits e francès si scrijhnut avou ***ien***

  >> bén, rén, nén, tchén, i vént, dji sotén; t' î téns.
- codjowas di tos les viebes âs cåzants et âs rwaitants do Durant Indicatif Erirece

  >> nos avéns, nos esténs, dji bouténs, nos lodjéns; il avént, il estént, ele finixhént, ele si batént.
- sacwants mots ki s' achevèt pa -in e francès. Sovint, il ont on femrin avou **-ene**.

  >> gamén, malén, vén, djårdén, pårén, Mårtén, lapén (gamene, malene, mårene, Mårtene).
- Mots tot seus

  >> éndjole, djéndjole, cénk, cwénze, vénrdi, séndje, sitrénde.

Disfondowes do betchfessî ÉN

Dispårdaedje des prononciåcions do betchfessî ÉN

- Tot l' corin del Walonreye (Nameur, Lidje, Dinant, Sint-Houbert, Bastogne) prononce ***in*** (sicrît e Feller *bin, rin, nin, tchin, i vint*).
- Tchålerwè, mins eto li Hesbaye namurwesse (dj' ô bén: dedja dijh cwénze kilometes a Bijhe di Nameur), li Roman Payis, i prononcèt **é^{n}** (sicrît e Feller bén, rén, nén, tchén, i vént).
- Sacwants viyaedjes plik plok (Tcheslet, Spå), eyet l' Payis d' Hêve, i prononcèt ***é*** (sicrît e Feller *bé, ré, né, tché, i vét*; egzimpe di scrijheu: J.L. Fauconnier).
- Li Tchestrolet, mins eto sacwants viyaedjes del Bote di Djivet, prononçnut *iè* (sicrît e Feller *biè, riè, niè, tchiè, i vièt*; egzimpe di scrijheu: Calixte Culot, Bernard Jacob).
- Nivele, Les Scåssenes, El Lovire prononçnut *î ou î>^{n}* (sicrît e Feller *bî, rî, ni, i vît*; egzimpe di scrijheus: Julos Beaucarne, cåzu tos les scrijheus do Moxhon d' Ônea).
- So l' Hesbaye lidjwesse, on prononce ***ègn*** (*bègn, règn, nègn, tchègn, i vègne*). Ci accint la si va rtrover e rfondou dins li suddjonctif prezintrece des viebes "vini" et "tini" : k' i vegne, ki t' tegnes.

Eciclopedeye : li scrijha tifinar

Li **scrijha tifinar** (ⵜⵉⴼⵉⵏⴰⵗ, *tifinaght*, en amazir), c' est en alfabet speciål po scrire les lingaedjes amazir u berbere, eployî pås Touwaregs dispoy pus d' 2.500 ans.

Li scrijhaedje en alfabet tifinar est pratiké asteure e Tchad ey e Nidjer, la k' ene pitite gazete culturele est eplaidêye mitan e francès, mitan e tifinar. Divant l' 3inme sieke il esteut pus lådje sipårdou, ey eployî pa tos les Berberes so tote l' Afrike bijhrece, disk' ås Iyes Canareyes. Å Marok, i fourit ricnoxhou come alfabet po raprinde l' amazir dins les scoles e 2002.

L' alfabet tifinagh fourit-st ecôdé dins unicôde å mitan d' l' anêye 2004, dins l' espåce d' ecôdaedje U+2D30—U+2D7F.

Istwere des tifinar

sicrijhaedje libike

Les prumirès modêyes do scrijhaedje, k' on lome *sicrijhaedje libike*, ont aparexhou å 6inme sieke divant Djezus-Cri. Toplin des sincieus pinsèt ki les tifinars ont, come tos les ôtes alfabets di ces payis la, leu sourdant dins l' alfabet fenicyin; mins i n' sont nén tertos d' acoird. End a ki pinsèt ki les tifinars pôrént aveur copyî l' alfabet des fenicyins eyet co èn ôte sicrijhaedje diferin. Ou co des cis ki pinsèt ki ça pôreut esse ene edvincion pår berbere et k' i n' årént prin des Fenicyins fok l' ôre alfabetike. Po les cis ki pinsèt ki ça åreut stî rcopyî des Fenicyins, l' etimolodjeye di *tifinagh* (k' est on pluriyal), ça sereut *les (letes) fenicyinnes*.

I gn a deus sôres di scrijhaedje libike, li ponantrece eyet l' coûtchantrece.

Li cogne coûtchantrece a stî eployeye åd dilong del Mîtrinne Mer a pårti del Cabileye disk' å Marok eyet les Iyes Canareyes, dismetant kel cogne ponantrece a stî eployeye dins l' Constantinwès, en Aurès, ey el Tunizeye.

I gn a kel cogne ponantrece k' a stî dichifrêye pol moumint, plamor k' i gn a bråmint di tecses bilinwes punike-libike. On cnoxhe li valixhance di 22 senes so 24.

D' après Février (1964-65), li cogne coûtchantrece sereut co pus viye, dismetant kel cogne ponantrece s' åreut raprotchî do scrijhaedje punike.

Çou k' on sait do scrijhaedje libike:

- c' est èn abdjad, ki note fok les cossounes
- les dobès cossounes (djeminåcion) n' est nén notêye
- li cogne coûtchanrece a 13 letes di pus
- les tecses sont å pus sovint des dicåçtaedjes ou des epitafes, foirt courts.
- li sinse do scrijhaedje n' est nén todi l' minme. Mins c' est å pus sovint scrît d' astampé, do dzo viè l' copete, avou on mot etir u nén so tchaeke roye.
- kékes letes permetèt di saveur ki c' est l' kimince d' ene roye; on lome ces letes des **letes directresses**, ou des **senes directeus**.

tifinar do Sara

Les tifinar do Sara, eto lomés *libico-berbere* ou co *vî touwareg* sont l' etape shuvante do scrijhaedje. I gn a sacwants senes di pus, etur zels on trait d' astampé po noter ene voyale /a/ al fén des mots.

Ci scrijhaedje la a stî eployî po scrire li vî touwereg, mins on n' etind nén enute ces tecses la. Les dierins bokets d' tecses sicrîts inla l' ont stî dviè les anêyes 1600-1700.

On n' kinoxhe nén bén l' manire ki l' passaedje do libike åzès tifinars do Sara s' a fwait. Motoit bén ki les deus ont egzisté l' onk a costé d' l' ôte. On n' sait nén nerén si l' aparintaedje si doet fé avou l' libike ponantrece oudonbén l' coûtchantrece.

C' est P. de Foucauld k' a trové les valixhances des senes do scrijhaedje des tifinars do Sara.

tifinars touwaregs

C' est li scrijhaedje eployî co asteure påzès Touwaregs. I gn a des diferinces dins les valixhances des letes, ki corespondèt åzès diferinces fonetikes inte les diferins diyalekes, eyet kékès variantes di cogne, mins nouv côps so dijh, c' est l' minme sistinme eployî totavå, eyet les cis ki savèt lére etindèt åjheymint les tecses sicrîts dins èn ôte pårler touwareg.

noû-tifinars

Al fén des anêyes 1960 l' Academeye Berbere va diswalper on scrijhaedje pol lingaedje berbere, a pårti des tifinars touwaregs tot radjoutant sacwantès letes. I fourît spårdous emey les vicantisses del tuzance berbere, å Marok eyet l' Aldjereye, et co emey les abagués e l' Urope (copurade a Paris).

I gn a yeu sacwantès modêyes ene miete diferinnes, po sayî d' amidrer ou d' coridjî des sacwès; emey zeles, li propozaedje da S. Chaker, ki va esse li soûmint do prumî normålijhaedje oficir des noû-tifinars, fwait pa l' Institut Royå del Culteure Amazir do Marok (IRCAM).Tos les scrijhaedjes noû-tifinars si scrijhèt di hintche a droete, tot notant totes les voyales.

Tchanson: Loyminoye (Michel Azaïs)

Soeye on pô moens loyminoye. / Po fé m' tchanson tot djåzant walon, / Ki c' est målåjhey sacrinom / Mins finålmint, asteure, dji m' sovén / Di tos les mots k' on djheu cwand dj' esteu gamén. / Po fé m' respleu, i m' end esteut / D' end aveur veyou les set croes / Amon mes parints, mi po tot k' esteut dierin / I m' shonne ki dj' etind co leus complimints:
Soeye on pô moens loyminoye ! / Soeye on po moens loyminoye ! / Ti t' as trebouxhî so l' voye Paski t' esteus loyminoye. On m' a tofer dit : kéne soye ! Soeye on pô moens loyminoye ! /

Foirt nåjhi do m' kimagnî, / Fåte do dmani todi padrî / Kéne vicåreye ! / Tofer li tiesse ås nûlêyes, / Houte del muzike, mi, dji n' so nén trop sûti. / Po hanter, la, c' esteut co pé / Les båsheles ki dj' m' a fwait shofler / Må dispierté, fåte di trop tuzer / Beacôp trop tård, dj' esteu metou sol costé ! / Soeye on pô moens loyminoye ! / Soeye on po moens loyminoye ! / Ti t' as trebouxhî so l' voye Paski t' esteus loyminoye. / On m' a tofer dit : kéne soye ! Soeye on pô moens loyminoye /